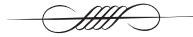

GALAMB GYÖRGY

Intézmények, társadalom, elhúzódó vallásváltás

Megjegyzések az első ezredforduló térítéseihez

Querfurti Brúnó, a szász születésű bencés szerzetes egész életében a hit terjesztését, a pogányok megtérítését tartotta legfontosabb feladatának. Ez a cél vezette, mint ismeretes, Magyarországra, majd a besenyők körébe, végül a poroszokhoz, akik kezétől mártírhalált szenvedett. Élete az első európai ezredforduló történetének fő sodrában zajlott, hiszen a térítés ebben korszakban, a 10-11. században, amellet, hogy önmagában is hatalmas jelentőségű vallási, kulturális és mentalitásbeli változásként fogható föl, Skandináviában és Kelet-Közép-Európában szorosan összekapcsolódott az új királyságok létrejöttével.

Rövid tanulmányomban nem kívánok a 11. századi térítések esemény- illetve egyháztörténetével foglalkozni, – ezt már megtette több összefoglalás.¹ Úgy gondolom ellenben, hogy érdemes a Brúnó-korabeli kelet-közép-európai térítéseket kissé tágabb történeti összefüggésekbe helyezve általánosabb szempontokból is megvizsgálni. Véleményem szerint három ilyen szempont kínálkozik erre. Az első a térítéseket szervező intézményi keretek változásai. A második szempont az egyházszervezés politikai és társadalmi közege,² annak vázolása, hogy az egyes területeken a térítés munkája, az egyház megszervezése és a folyamatban lévő vallásváltás hogyan kapcsolódott a helyi hatalmi viszonyokhoz és konfliktusokhoz. Végül pedig harmadikként érdemes áttekinteni, hogy a főbb forráscsoportok – túl az egyház intézményes megszervezésére irányuló szándékon és tevékenységen – mennyit mondanak és mondhatnak el a térítésekkel járó vallásváltás jellegéről, időtartamáról, az egyének és társadalmi csoportok vallásos meggyőződésének tartalmáról. Nem mellékes és nem is lezárt kérdés, hogy a formális megtérést, az egyházszervezet kiépülésének kezdeteit követően mikor válhat személyessé, belülről átéltté a keresztény világmagyarázat, mitológia és etika, s milyen mértékben beszélhetünk a pogány hitvilág elemeinek továbbéléséről.

¹ P. Wood, I.: „Christianisation and the Dissemination of the Christian Teaching” In Fouracre, P. (ed.): *New Cambridge Medieval History*. Vol I., c. 500-c. 700. Cambridge – Melbourne etc., 2005. 710–734.; Fletcher, R.: *The Conversion of Europe*. From Paganism to Christianity 371–1386. London, 1997. 97–130.; Manselli, R.: *L'Europa medievale*. Torino, 1979. 244–279. Kelet Európára újabban lásd: Font M.: *A keresztény nagyhatalmak vonzásában*. Közép- és Kelet-Európa a 10-12. században. Budapest, 2005. A munka egyebek mellett a párhuzamokat és a közös jegyeket mutatja ki a kelet-közép-európai térítésekben.

² A kora középkori egyháztörténet és benne a térítések alapos, korszerű és a politikai-társadalmi körülményekre is figyelő áttekintése: Angenendt, A.: *A kora középkor*. A nyugati kereszténység 400-tól 900-ig. Budapest, 2008.; Brown, P.: *Az európai kereszténység kialakulása 200–1000*. Budapest, 1999. különösen: 202–210., 251–267., 289–310. A térítéseket politikai és társadalmi közegükben az egyes királyságok eseteit egységes szempontok alapján tárgyalja: Berend, N. (ed.): *Christianization and the Rise of Christian Monarchy. Scandinavia, Central Europe and Rus' c. 900–1200*. Cambridge, 2007.

A térítés mögött álló intézmények, a térítés szakaszai

A Querfurti Brúnó korában, a 10–11. században zajló térítések, mint azt az alábbiakban látni fogjuk, alapjában véve a Karoling-korban kialakult mintákat követték, amelyek a 8. század folyamán kezdtek megszilárdulni. Az ezt megelőző időszakban Nyugat-Európában a térítés, ha intézményi háttérét és a világi hatalommal való kapcsolatát tekintjük, ettől eltérő jellegzetességeket mutat. A 7. század elejétől a fő szerep a mindenekelőtt az ír, majd az ír gyökerekkel rendelkező angolszász szerzeteseké volt, akik a kereszténység peremterületein és a belső, de csak felületesen áttért részeken (a Rajna és az Alpok vidéke, Németalföld) egyaránt vállalkoztak a hit terjesztésére. Szent Kolumbántól és Gáltól kezdve egészen a 8. század első felében élt Willibrordig a kereszténység térhódításának első lépését általában a kolostorok (Bobbio, Luxeuil, Szent Gallen, Echternach) alapítása jelentette. Az uralkodók szerepe kimerült a jóváhagyásban, a jóindulatú érdeklődésben, ösztönzésben. A már létező egyházszervezetet, elsősorban a püspöki kinevezések révén ellenőrzésük alatt tartották (*Landeskirche*), de magát az egyház megszervezését, a hit terjesztését nem szándékoztak a kezükbe venni.

A Karolingok fölemelkedésével új szakasról beszélhetünk, amelyben egyre jobban előtérbe került a világi hatalom támogató szerepe. Már a Frízföldön térítő Willibrord is a frank majordomusok: a „középső” Pippin (†714), majd fia, Martell Károly támogatását élvezte. A 8. század közepétől fogva a frank uralkodók egyre hathatósabb támogatásban részesítették az egyházat, s maga a térítés is – amint azt elsősorban a szászok alávetése mutatja – a frank katonai terjeszkedéssel párhuzamosan haladt. Ezzel egyidejűleg, abból fakadóan, hogy az uralkodók – a Meroving-korban megszokott mértéktől eltérően – szorosabb ellenőrzés alá vonták az egyházat, gyakorlatilag kézben tartva a püspökök és az érsekek kinevezését, a világi egyházszervezet nagyobb súlyt kapott a térítések folyamatában. Jórészt ekkor kezdett kialakulni a térítések háttérét nyújtó intézmények, a püspöki egyházak hálózata, ekkor jutott egyre fontosabb szerephez a világi papság, s ekkor lett jellemző a kolostorok alapításának és a világi egyházszervezet kiépítésének összehangolására való törekvés. Szembetűnő, hogy a térítőket, akik nem egyszer angolszász származásúak és szerzetesek, püspökké szentelik, amint azt az Utrecht püspökévé megtett, már említett Willibrord példája mutatja. A korabeli evangelizáció legjelentősebb alakjának, Winfrid-Bonifácnak az esetéből kitűnik, hogy a frank térítések gyakorlatában a kolostorok mintegy előőrsként foghatók föl, melyek létesítését rövid időn belül a püspökségek megalapítása, a világi egyházszervezet kiépítése követi. Hessenben az amöneburgi (721), és a fritzlarai (724) kolostor létrehozását követte a püspökség megalapítása Büraburgban (742); Thüringiában Ohrdruf (723) kolostora után nem sokkal jött létre az erfurti püspökség (742). Ugyanez volt a helyzet Kelet-Frankóniában, ahol az ochsenfurti kolostoralapítás után (725) került sor Würzburg püspökségének létrehozására (742). A 744-ben Bonifác által alapított fuldai kolostor, amely közismerten fontos szerepet játszott a német egyház- és művelődéstörténetben, az előbb említett püspökségek közé ékelt elhagyatott területen létesült. Bonifác maga is püspöki rangra emelkedett, anélkül azonban, hogy egyházmegyéhez jutott volna, segítői pedig jelentős részben monte cassinói bencés szerzetesek voltak. Amikor érsek lett, a mainz-i egyháztartomány vezetését választotta, amely a leghosszabb keleti határokkal rendelkező provincia volt, tehát potenciálisan a térítés legaktívabb szervezőjeként jöhetett szóba.³

Ha most eltekintünk Hessen és Thüringia példájától és a tágabb földrajzi környezetet vesszük, bizvást mondhatjuk, hogy a keleti-délkeleti irányban Bonifác teremtette meg a további, a

³ Angenendt 1999. 306–307., 310., 334., A korabeli német térítésekről általában: Borgolte, M.: *Die mittelalterliche Kirche*. München, 1992. 3–11.

9-10. századi térítések alapját képező egyházi intézményi hálózatot. A későbbi közép-európai térítések szempontjából igen fontos a bajor területeken végzett szervező munkája is, amelynek eredménye lett Freising, Regensburg, Passau alapítása és Salzburg újjászervezése (739).

Ami a másik fő irányt illeti, északkeleten, Nagy Károly szászok ellen viselt véres háborúival szinte párhuzamosan kezdődött a püspökségek alapítása (Bréma – 787, Minden – 790, Münster – 805, Osnabrück – 800, Paderborn – 799/805, Verden – kb. 800, Hildesheim – 815, Halberstadt – 814). A kolostorok szerepe itt kisebb, s megjelenésükre általában némi időbeli eltolódással kerül sor – amint azt Corvey (815/816), Herford (800 körül) és Werden (799) esete mutatja.

A Karoling hatalom fölemelkedése idején tehát, bár a szerzetesség és a világi egyházak együttműködtek, az előbbi szerepe csökkenni látszik, míg az utóbbiak súlya a térítés terén határozott növekedést mutat. Ez a tendencia folytatódott – feltehetően összhangban az úgynevezett *Reichskirchensystem* gyakorlatával – a német királyságban, ahol a 10. század végétől csökkent a bencés szerzetes püspökök aránya, lazulni kezdtek a szerzetesség kapcsolatai az uralkodó hatalommal, amihez a kezdődő gorze-i reform is hozzájárult.⁴ Mindez megmutatkozott a magyarországi térítések folyamán is. Pilgrim passauai püspök (†991) 974-es levele arról beszél, hogy kísérői között „szerzetesek, kanonokok, presbiterek” vannak.⁵ A Magyarországon alapított püspökségek vezetői között is számos világi pap található, mint Bonipert, Hilduin vagy Leodvin.

Ugyanakkor a szerzetesség szerepe nem vált teljesen jelentéktelenné. Ezt mutatja Pannonthalma korai alapítása és az a körülmény, hogy Gellért csanádi püspök innen is érkező szerzetesek támogatását is élvezte.⁶ Számos olyan egyházi személyről tudunk, aki szerzetesből lett püspökké. A prágai széket például nem sokkal Adalbert után két ízben is Corveyből érkezett szerzetes töltötte be.⁷ Magyarországon is sokáig szerzetesek a missziós püspökök munkatársai, esperesei, az alájuk tartozó plébániák vezetői. Gellért püspök Nagy legendája föl is sorolja az ország különféle monostoraiból érkezett, a püspököt munkájában segítő szerzeteseket.⁸

Nem elhanyagolható a szerzetesség intézményi háttere, a térítést elsődlegesnek tartó szerzetesi hagyomány és a remetemozgalmakba torkolló itáliai szerzetesség hatása sem. A 10-11. századi közép-európai térítés terén a legjelentősebbnek tartható egyházi személyek közül Adalbert és Querfurti Brúnó értékrendjének és eszményeinek kialakulásában a római szent Elek és Bonifác kolostor közössége játszott fontos szerepet.⁹ Gellért, mint az jól ismert, a velencei San Giorgio in Isola bencés kolostor apátja volt. A szerzetesség térítések iránti elkötelezettsége mutatkozott meg a Szent Romuald által a Ravenna melletti Pereumban létrehozott (998) közösségben, amelyet alapítója a térítő papok kinevelésének is szánt. Természetes, hogy a kolostor templomát a térítés közben vértanúságot szenvedett Szent Adalbertnek szentelték.¹⁰

⁴ A birodalmi egyházi rendszerre: Santifaller, L.: *Zur Geschichte des Ottonisch-Salischen Reichskirchensystems*. Wien, 1964. Magyarul lásd még: Koszta L.: Németország. In Kristó Gy. – Makk F. (szerk.): *Európa és Magyarország Szent István korában*. Szeged, 2000. 86–90. A Reichskirchensystemmel kapcsolatos koncepciót kritikailag elemzi: Reuter, T.: „The ‘Imperial Church System’ of the Ottonian and Salian Rulers. A Reconsideration.” *Journal of Ecclesiastical History* 1982. issue 4. 347–374.

⁵ Györffy Gy.: *István király és műve*. Budapest, 1983. 177.

⁶ Gellért, Nagy legenda, 9. In Szentpétery, E. (ed.): *Scriptores Rerum Hungaricarum*. II. Budapestini, 1938. 493.

⁷ Font 2005. 98.

⁸ Gellért, Nagy legenda, 9.

⁹ Fritze, W. H.: „Brun von Querfurt” In *Theologische Realenzyklopädie*. VII. hrsg. v. Krause, G., Berlin, 1981. 233.

¹⁰ Figyelemre méltó, hogy Romuald azután rövid időre a ravennai San Apollinare in Classe apátja lett és Apollinarisnak dedikálták Koppány legyőzése után a székhelyén alapított egyházat, lásd Györffy 1983. 162.

További fontos körülmény, hogy a 9–10. században a pápák által szervezett missziók háttérbe szorultak. Igaz, az érsekségek és püspökségek alapításához Róma jóváhagyására volt szükség, s több ízben tapasztalhatjuk Róma kezdeményező szerepét. Tudunk a pápa által fölszentelt Zacheus magyarországi missziós kísérletéről, akit I. Ottó császár emberei elfogtak;¹¹ tudjuk, hogy Metódot II. Hadrián pápa 870-ben Sirmium érsekévé tette.¹² A térítés övezeteiben sor került a pápák által kezdeményezett egyházalapításokra is, mint 968-ban a lengyelországi Poznań püspöksége esetében.¹³ A fő tendencia azonban az, hogy Nagy Károly szász háborúitól kezdve a Karoling- és az Ottó-korban egyre inkább az uralkodói hatalom kezdeményezte a térítések megszervezését.

Ezen a téren fontos szerepet játszottak a birodalmi alapítások, illetve a meglévő püspökségek érseki rangra történő emelése. A sort Salzburg nyitotta meg (789), amit Hamburg követett (831, de miután az 845-ös viking támadás elpusztította a várost, Brémával egyesítették), végül pedig, a nyugati császárság újjáalapítását követően kiemelkedik Magdeburg szerepe (968).¹⁴ Jelentőségét mutatja, hogy első érseke, Magdeburgi Szent Adalbert idején, aki a trieri Szt. Maximinus királyi monostorából érkezett szerzetes volt, több suffraganeus püspökséget is alá rendelt (a korábban Mainz alá tartozó Havelberget és Brandenburgot, valamint az újonnan létrehozott Meissent, Merseburgot és Zeitzet). Ehhez kapcsolódik, hogy őt már ezt megelőzően, 961-ben térítésre hívta Kijevbe Olga fejedelemasszony. (Az már más kérdés, hogy amikor fia, Szvjatoszláv ellene fordult, Adalbert társait megölték, s maga is alig tudott elmenekülni.) Nem lebecsülendő Magdeburg székesegyházának iskolája sem, ahol Prágai Szent Adalbert és maga Querfurti Brúnó is tanult.

Itt érdemes röviden kitérni arra, hogy a térítő szerzetesek, elsősorban Adalbert és Brúnó neveltetése és névválasztása milyen eszményekről, értékrendről tanúskodik. Brúnó életében, elhivatottságának alakulásában, mint említettük a római Szt. Elek és Bonifác-kolostor fontos szerepet játszott. E kolostor dedikációja összetett értékrendről tanúskodik: Elek alakja a 10–11. század fordulóján fokozódó jelentőségű erényeket: a tisztaságot és a lemondást jelképezi. A másik névadó a Tarsosban 307-ben mártíromságot szenvedett Bonifác. Kultusza bizonyára azzal a Tarsosi Theodorossal került Angliába, aki 668-ban lett Canterbury érseke, s érthető, hogy a már említett, a 8. századi térítésekben kiemelkedő szerepet játszó, wessexi születésű Winfrid is ezt a nevet választotta. Nagyon is valószínű, hogy a két előd példája lebegett Brúnó szeme előtt is, amikor ezt a nevet vette föl. A választás nem véletlen: a térítés iránti elkötelezettség ebben a korban szorosan összekapcsolódott a vértanúság vállalásával, amint az magának Brúnónak a műveiből – és Adalberthez hasonló személyes sorsából is – kiderül. Régi mintáról van szó: a térítő szerzetesek vértanúságában már az ír térítők is a mártírium legtökéletesebb fokát látták.¹⁵

A Karoling korban kialakult gyakorlatban III. Ottó uralkodásával állt be változás. Az új politika nem a birodalmi terjeszkedéssel összefüggésben tekintett a térítésekre, hanem megnyitotta az utat az önálló lengyel és magyar egyházszervezet kialakulása előtt. Ebben bizonyára a cseh Adalbertnek az uralkodóra tett hatása is közrejátszott. Mint ismeretes, ekkor a birodalmi

¹¹ Liutprandi liber de rebus gestis Ottonis magni imperatoris, 6. In *Monumenta Germaniæ Historica*. Scriptores rerum germanicarum in usum scholarum. hrsg. v. Becker J. Hannover – Leipzig, 1915. 163. Magyarul: Liutprand könyve Nagy Ottó császár viselt dolgairól. 6. Ford. Süttő Szilárd. In Classen, Peter – Liutprand, Cremonai: *A Nyugat és Bizánc a 8–10. században*. Budapest 2005. 490–491.; Koszta L.: A kereszténység kezdetei és az egyházszervezés Magyarországon In Kristó Gy. (szerk.): *Az államalapító*. Budapest, 1988. 161.

¹² Hermann E.: *A katolikus egyház története Magyarországon 1914-ig*. München, 1973. 10.; Angenendt 1999. 439.

¹³ Font 2005. 100.

¹⁴ Koszta 2000. 66–67.; Borgolte 1992. 12.

¹⁵ Brunonis vita quinque fratrum. Ed. Kade. R. In MGH, Scriptores XV/2, Hannoverae, 1887. 722. Vö.: Manselli 1979. 257.

érsekségek (Magdeburg, Mainz vagy Salzburg) mellőzésével olyan új érseki központok (Gniezno, Esztergom) jöttek létre, amelyek a Közép-Európában újonnan létrejött királyságok politikai érdekeinek megfelelően a vallási önállóságnak is szervezeti kereteket adtak, jóllehet Prága Mainz suffraganeusa maradt, miként a cseh fejedelmek sem emelkedtek királyi rangra. Igaz, hogy Ottó utódai hamarosan visszatértek a korábbi expanzív politikához, ám ez a rövid cezúra maradandó eredményeket hozott.

Közép-Európában, részben kihasználva III. Ottó eltávolodását a birodalmi hatalmi politikai szempontokat is érvényesítő egyházszervezés gyakorlatától, már az új, etnikai alapon szerveződő királyságok veszik át a kezdeményezést a térítés területén. A Karoling-kori hagyományoknak megfelelően szerepet vállalnak a világi egyház létrehozásában, azzal szorosan együttműködnek, és az egyházszervezés, a térítés terén eszközül használják a világi törvénykezést is. Hasonló folyamat megy végbe a skandináv régióban, ám időben eltolódva és más politikai közegben, a birodalomtól nehezebben befolyásolható területeken. Hamburg-Brémáról így váltak le a Lundban (1060), Trondheimben (1152), és Uppsalában (1164) létesített egyházi központok. Mi sem jellemzőbb, mint hogy Brémai Ádám, a hamburgi egyház történetének krónikása Villásszakállú Sven dán király szemére veti, hogy visszatért a pogánysághoz, holott csupán – a hamburg-brémai érsekség fennhatóságát semmibe véve – angol egyháziakra támaszkodott.¹⁶

A térítés és társadalmi közege

A kereszténység terjedésének is megvan a maga társadalomtörténete, amelyből több tanulmányt is levonhatunk. Fontos körülmény, hogy a kereszténység a középkorban (szemben az ókori római birodalom idején megvalósult térhódításával) általában a társadalom felső rétegeiből, az uralkodó körökből kiindulva fölülről „lefelé” terjedt. A hittérítők a leggyakrabban valóban az uralkodói fejedelmi székhelyeken kezdték tevékenységüket és kértek engedélyt tevékenységük folytatásához, amint azt az angol sziget térítését elkezdő Ágoston szerzetesnek és Kent királyának, Æthelbertnek elég jól ismert esete mutatja. Az áttérésben is gyakran az uralkodó volt az első.¹⁷ Figyelemre méltó az a hatás, amelyet a kora középkorban az uralkodóházak nőtagjai, a királyok hitvesei férjükre tettek (Klodvig – Chrothildis, Agilulf – Theodelinda, Æthelbert – Berta). *Mutatis mutandis*, az ezredforduló táján Közép-Európában a kereszténység pozícióinak erősítésében Saroltnak, Doubravkának, Gizellának, Olga kijevi fejedelemasszonynak megvolt a maguk – persze eltérő – jelentősége.

Az uralkodók és környezetük mellett fontos volt az alsó, szolgarendű társadalmi csoportok szerepe is. Figyelemre méltó, hogy a Magyarországot megjárt Pilgrim is azt írta egyik levelében, hogy ott a keresztények többsége szolgarendű.¹⁸ A kora középkori hittérítők (Amandus, Willibrord, Anskar) nem egyszer felszabadított rabszolgákból neveltek klerikusokat és hittérítőket.¹⁹ Az új vallás általában utoljára érte el a hagyományokhoz legjobban ragaszkodó szélesebb középrétegeket, a nemzetségekbe szerveződő közszabadokat. Így történt ez a kora középkorban, a vizigót Hispaniában vagy az itáliai langobardok körében, és erre mutatnak a 11. századi kelet-közép európai pogányházadások is.

¹⁶ Berend 2007. 83.; Vö.: Adam Bremensis: *Gesta Hammurgensis ecclesiae pontificum*. II. 27. Ed.: Schmeidler, B. Hannover – Leipzig, 1917. *Scriptores rerum germanicarum in usum scholarum*. 87.

¹⁷ Tours-i Gergely is azt adja a Gundobad burgund királyt győzködő Avitus, Vienne püspöke szájába, hogy a királyt kell, hogy a nép kövesse a hit terén: II, 34, MGH SS rerum Merovingicarum I/1, 82., Magyarul: Tours-i Gergely, 221.

¹⁸ Hermann 1973. 11., 15.

¹⁹ Wood 2005. 731.

A kereszténység terjedése az új területeken összekapcsolódott egyrészt a felemelkedő dinasztiai vagy dinasztikus ágak hatalomért folytatott harcával, amelyet a rivális családokkal, csoportokkal szemben vívtak. Az új vallás ott tűnik sikeresnek, ahol az erőviszonyok nem voltak teljesen kiegyenlítettek, hanem létezett egy fölemelkedő, a többenél erősebb hatalmi központ, fejedelmi udvar vagy dinasztia, amely törekvései sikere érdekében a térítő egyházzal lépett szövetségre. Ahol mindez hiányzott, ott a térítés nem hozott gyors sikert, hanem elhúzódott. Erről tanúskodhat a viszonylag lassú svéd egyházszervezés, továbbá – még mindig a Baltikumban maradván – a liuticsok és az obodritok esete. Ez utóbbiak, akiknek egységét nem bontották meg a nemzetségi arisztokrácia belső ellentétei, és felkeléseikkel (893 illetve 1066) sikeresen álltak ellen a német politikai háttérű misszióknak, csak jó másfél évszázados késéssel (1147–64, illetve 1170) kerültek német fennhatóság alá, hogy asszimilálódásukkal párhuzamosan területükön is elterjedjen a kereszténység.

A térítések kezdetekor fontos tényező volt, hogy az uralkodó kellő számú előkelőt legyen képes maga mellé állítani. Klodvig frank király megkeresztelkedését leíró Tours-i Gergely is kiemeli a konszenzust, hangsúlyozva, hogy a „nép” egyként felkiáltva erősítette meg az uralkodó szándékát, és azt is megemlíti, hogy a hadseregből (ami gyakorlatilag a népet jelentette), több mint háromezren keresztelkedtek meg.²⁰

Ami az új hittel szemben tanúsított ellenállást illeti, az ezredforduló Közép-Európájában, nem mindenhol és feltétlenül, de két formát különböztethetünk meg, amely talán két szakaszt is jelent. Az egyiket az egyházat támogató dinasztiaival ellenszegülő előkelők reakciója vagy éppen a térítést kezdeményező fejedelmi családon belül kitört viszályok jelentik. A másik az úgynevezett pogánylázadások, amelyekben inkább a társadalom alsóbb rétegei vesznek részt, az előkelők komolyabb támogatása nélkül. Az elsőre jó példa Norvégiában Hakon Sigurdsson (975–995) uralma és a kereszténység elleni fellépése. Ha Kelet-Közép-Európát vesszük, Kijevben családon belül a keresztény Olgát (†969) a pogányokat pártoló fia, Szvjatoszláv (962–972) követte.²¹ Magyarországon Koppány lázadása alkalmával még jelentős erők sorakoztak föl az új vallással szemben, olyannyira, hogy István külső erőkre is támaszkodott annak leverése érdekében.²²

Ugyanakkor Magyarországon a 11. században két olyan „pogánylázadás” is lezajlott ami inkább a második csoportba sorolható.²³ András és Levente hercegek Abaújtúron 1046-ban nyilvánvalóan csak taktikai ígéretet tettek a régi pogány szokások helyreállítására, míg I. Béla Székesfehérváron 1061-ben már erőszakkal fojtotta el a mozgalmat.²⁴ Ezen események kapcsán a források éppúgy nem említik az előkelők vagy az uralkodó dinasztia más tagjainak támogatását vagy lázadók iránti rokonszenvét, mint a cseh mozgalmak (983 és 1018) és a lengyelországi felkelések esetében sem, legyen szó akár a Kolobrzeg püspökségét 1005-ben elpusztító, akár a II.

²⁰ *Gregorii episcopi turonensis Libri historiarum X. II.* 31. Monumenta Germaniae Historica, Scriptores rerum Merovingicarum, I/1. Ed. Krusch, B. – Levison, W. Hannoverae, 1951. 76–77. Magyarul: *Korunk története.* ford. Adamik T. – Mezei Mónika. Pozsony, 2010. 217.

²¹ Font 2005. 90–91.

²² Vö. Györffy 1983. 110–120.

²³ Kristó Gy.: Megjegyzések az ún. pogánylázadások kora történetéhez. In Kristó Gyula: *Tanulmányok az Árpád-korról.* Budapest 1983. 93–113. A szerző, egyéb észrevételek mellett a lesüllyedő közsabadok mozgalmainak tartja a felkeléseket (106.) és arra is felhívja a figyelmet, hogy Vata felkelése nemcsak pogánylázadás, hanem egyben a nemzetségfő szembeszegülése a királyi hatalom terjeszkedésével (99. és köv.).

²⁴ Györffy, Gy.: Az új társadalmi rend válsága – trónküzdelmek. In Székely György (főszerk.): *Magyarország története.* I. Előzmények és a magyar történet 1242-ig. Budapest, 1984. 845–846., ill. 66–867.

Mieszko halálát követően 1034-ben kitört mozgalomról vagy 1079-es lázadásokról. Kijevben is sor került pogányláadásokra 11. század folyamán, így például 1068-ban.²⁵

Mennyi ideig tart a megtérés?

Az udvarok, majd az alattvalók megkeresztelkedése csak az első, mondhatjuk, formális lépés, amely nem eredményezi azonnal a mélyen gyökerező szokások, értékrend és gondolkodásmód megváltozását.²⁶ A régi és új együttélése teszi a térítések követő időszakot különösen érdekessé – akár a történeti néprajz és a történeti antropológiai megközelítések számára is. Brúnó tollát természetesen nem az érdeklődés, hanem az ellenszenv és a munka befejezetlenségétől való félelem vezette, amikor – 1008 körül – azt írta, hogy a magyarok között Sarolt „vezetése alatt kezdődött el a keresztény hit, de pogánysággal vegyült össze a beszennyezett vallás, és rosszabb kezdett lenni a barbárságnál ez a tétlen és bágyadt kereszténység.”²⁷

Nyilvánvaló, hogy a megkeresztelkedés pusztá ténye, a kényszerítő törvények, az egyház-szervezet kiépülése az intézményes alapok létrehozását, a népesség kereszténnyé válásának csak a kezdetét jelentik. Miből következtethetünk arra, hogy a hit, a vallás a népesség széles tömegeiben elfogadottá, belülről átéltté kezdett válni? Mennyiben vetnek erre fényt a közép-európai, ezen belül a magyar források?

Érdemes azzal kezdeni, hogy Kelet-Közép-Európában az egyházzal és a térítéssel kapcsolatos ügyekben a keresztény királysággá váló Magyarországon láthatjuk a leginkább céltudatos, részletes és koherens, egymásra épülő törvénykezést.²⁸ István törvényei, mint ismeretes, a világi hatalom kényszerítő erejével törekedtek az egyházi intézmények alapjainak megteremtésére: védelmezték az egyház javait, kiváltságait és jogi autonómiáját (István I, 1, 3-4.),²⁹ előírták a templomlátogatást (István I, 9.) és a tizedfizetést (II, 18.), tiltották vasárnapi munkát (István I, 8-9.), büntették a mise megzavarását: István I. 19.), megkövetelték a bőjtöt (István I, 10-11.). Kötelezővé tették a templomok mellé történő temetkezést és a halál előtti gyónást (halál előtti gyónás: István I. 12.), tiltották, illetve szabályozták a házasság felbontását (István I, 30.), kimondták a nőrablás tilalmát (István I, 27.), gondoskodtak a templomok felszereléséről, rögzítették fönntartásuk anyagi feltételeit (István II. 1.).

Más közép-európai országokban nem találkozhatunk az áttérést illetően ennyire átfogó törvénykezéssel. Kijevben a világi hatalom nem szankcionálta a kereszténységgel szembeni ellenállást, leszámítva Jaroszláv egyik rendelkezését, amely kimondta, hogy nem szabad pogánnyal együtt étkezni (ami ugyanakkor a teljes társadalmi kiközösítést jelenti). A lengyel előírások szerint a bőjt megszegőinek ki kell törni a fogát.³⁰ – erről csupán Merseburgi Thietmar tudósít;

²⁵ Font 2005. 92., 96.

²⁶ De Reu, M.: *The Missionaries: the First Contact between Paganism and Christianity*. In Milis, L.J. R. (ed.): *The Pagan Middle Ages*. Woodbridge, 1998. 34–35.; Sanmark, A.: *Power and Conversion. A Comparative Study of Christianization in Scandinavia*. Uppsala, 2004. 43–46. A kérdést újabban érinti a következő magyar nyelvű tanulmány is: Halmágyi M.: *Európa keresztény hitre térésének néhány kérdése. Belvedere Meridionale* 2008. 1–2. sz. 51–53.

²⁷ Querfurti Brúnó: *Szent Adalbert prágai püspök és vértanú második életrajza*. Ford., bev., jegyz., Thoroczkay Gábor. In Kristó Gy. (szerk.): *Az államalapítás korának írott forrásai*. Szeged, 1999. 83.

²⁸ Így foglal állást Bak M. János is: Bak M. János: *Signs of Conversion in Central European Laws*. In Armstrong, G. – Wood, I. (ed.). *Christianizing Peoples and Converting Individuals*. Turnhout, 2000. 115–116.

²⁹ Závodszky L.: *A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai*. Budapest, 1904. 142–145., 147., 149–150., 153., 156.

³⁰ Font 2005. 122–123. Thietmari magdeburgensis episcopi Chronicon, VIII. 2. In *Monumenta Germaniae Historica. Scriptores rerum Germanicarum. nova ser.* 9. Hrsg. v.: Holtzmann, R., Berlin, 1925. 495., 9.

elképzelhető, hogy voltak más törvények is, csak nem maradtak fenn. Csehországban 1039-ben I. Břetislav fejedelem a vasárnapi munka tilalmáról rendelkezett.³¹ A házassági szokások szabályozása, a leányrablás és a poligámia tiltása egyfelől a társadalmi béke fenntartását szolgálta, e mellett azonban egyértelműen a keresztény házassági szokások terjesztésének szándékáról tanúskodik. Mindez megjelenik, mint láttuk, a magyar törvénykezésben (nemcsak István első törvénykönyvében, hanem Kálmánnál is: I, 59.), e mellett a cseh Břetislav és Bölcs Jarosláv kijeji fejedelem által hozott törvényekben is.³²

Bár a magyar törvények elég alapos, rendszerezett uralkodói programról tanúskodnak, ami nyilván elősegítette és fölgyorsította az áttérés folyamatát, azonban önmagukban nem jelentették a teljes áttérést. Igaz viszont, hogy az egymást követő törvénykezések megfogalmazásainak változásai fontos tendenciákat érzékeltetnek. Bizonyára nem véletlen, hogy a László-kori törvények még fák, források melletti áldozásról beszélnek,³³ míg a Kálmán idején (1105 és 1113 között tartott) tartott „esztergomi” zsinat (7. cikkely) már csak általánosságban szól a pogány szokásokról.³⁴ A büntetés is megváltozik, ugyanis míg az előbbinél egy ökör a büntetés (ami, figyelembe véve az ökör gazdasági értékét nem tartható csekélynek), míg az utóbbi nem anyagi, hanem testi-spirituális büntetéssel szankcionál, ugyanis az idősebbekre negyven, a fiatalabakra hét nap böjtöt szab ki, igaz ezt „verésekkel” rendeli teljesíteni.

A törvények normatív, szándékot megmutató rendelkezéseinél fontosabb indikátornak tartjuk a valódi vallásváltás talán legfontosabb intézményi feltételének, a plébániák hálózatának állapotát, kiterjedését.³⁵ Tudjuk, hogy a közép-európai királyságok legfőbb szervezeti támasza a 11. században a várszervezet volt. Az ispáni székhelyeken, a *castrum*okban, *castellum*okban létesült templomok jelentették az egyház helyi szervezetét, amely értelemszerűen nem lehetett túl sűrű.³⁶ Ezzel szemben a plébániák létesítése jócskán megkésve követte a kereszténység hivatalos felvételét. A plébániák viszont a kereszténység terjesztésének, a népesség egyház általi ellenőrzésnek közvetlen lehetőségét teremtették meg, ezért kétséges, hogy hiányukban beszélhetünk-e a megtérített népesség valódi áttéréséről.

Csehországot illetően a 13. századra teszik a plébániaszervezet kialakulását, addig a kolostorok végezték a liturgikus cselekményeket a társadalom alsóbb rétegei számára.³⁷ Lengyelországban vagy a 12. század második felét vagy még később, a 13. századot tartják a plébániaszervezet végső kialakulása időszakának.³⁸ A kolostorok a cseh területekhez hasonlóan itt is fontos szerepet

³¹ Břetislav (1034–55) rendeleteit Cosmas foglalta össze krónikájában: Cosmæ Pragensis Chronica boemorum. ed. Bretholz, B., Monumenta Germaniæ Historica, Scriptores rerum Germanicarum, nova ser. 2, Berlin 1923 86–88; a vasárnapról: Cosmas: II, 4, 87.

³² A nőrablást már a kései karoling-kori zsinatok is ilyen megfontolásból tiltották, lásd Duby, G.: *A lovag, a nő és a pap*. Budapest, 1987. 49–52. Kálmánra: Závodszy 1904. 204. Břetislavra: Cosmas, II, 4. 68. Jarosláv e rendelkezésére: Font 2005. 124.

³³ Závodszy 1904. 161.

³⁴ Závodszy 1904. 198. A zsinat illetén datálásáról és az esztergomi helyszínnel kapcsolatos fenntartásokról: János M.: Az első ún. esztergomi zsinati határozatok keletkezésének problémái. *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominata*. Acta Historica 1986. vol. 83. 23–30.

³⁵ Bak János magukat a törvényeket az áttérés jelének tekinti, amit a magam részéről csak tág értelemben, mint az áttérés egyik első jelét tudok elfogadni: Bak 2000. 115.

³⁶ Körmeny A.: A falusi plébániák hatása a faluközösség kialakulására. In Fügedi Erik (szerk.): *Művelődéstörténeti tanulmányok a magyar középkorról*. Budapest, 1986. 122–123., 135.

³⁷ Font 2005. 99. Körmeny 1986. 140.

³⁸ Az előbbire Wladislaw Abraham alapján Font 2005. 101, valamint Körmeny 1986. 135–136., aki a magánbirtokokon létesített egyházak plébániai jogokkal való felruházását is hangsúlyozza a plébániahálózat kifej-

játszhattak, hiszen az 1079-es lázadás után számos kolostort alapítanak.³⁹ Kijevben az 1030-as évektől beszélhetünk az egyházi hierarchia, a püspöki szervezet kialakulásáról, ám, mint Font Márta megállapítja, az alsópapság egészéről híján vagyunk az adatoknak.⁴⁰ Magyarországra rátérve a templomok építését (István) és a pogányláadásokat követő újjáépítését elrendelő (szabolcsi zsinat) törvények, továbbá a főesperességek feltételezhetően korai kialakulása a plébániák viszonylag nagy számát és alapvető szerepét valószínűsítik.⁴¹

Ezzel együtt úgy vélem, hogy a magyar plébániaszervezet kiépülése sem ment könnyen. Érdemes megfontolni, hogy István törvényeinek ide vonatkozó passzusai még csak normákat, elvárásokat jelentenek, amelyeket ráadásul – köztük a tíz falunkénti egy templom építését – csak uralkodásának végén foglaltak írásba.⁴² A helyi egyházakról csak László-korabeli törvények beszélnek meglévőként, előírva azok megbüntetését, akik ünnepeken és vasárnap nem látogatják őket, továbbá rendelkeznek a pogányláadások idején lerombolt templomok újjáépítéséről.⁴³ Azt is joggal feltételezhetjük, hogy a lázadások jelentős kárt tettek a még éppen csak kiépülni kezdő plébániahálózatban. Figyelembe kell venni azt is, hogy a meglévő szervezet a kiterjedt ritkán lakott területek, a népesség egyenlőtlen eloszlása és a még mindig meglévő téli-nyári szállásváltások miatt a népesség jelentős részét nem volt képes magába integrálni. Erre utal a szabolcsi zsinat azon rendelkezése, amely tiltja a templomtól való elvándorlást.⁴⁴ Végül pedig a László, ill. Kálmán idején létesített zágrábi és nyitrai püspökségek területén a plébániák létesítésének folyamata nyilván lemaradásban volt az István idején alapított egyházmegyékhez képest.

Mindezek alapján azt a következtetést vonhatjuk le, hogy az egyház alapvető szervezetének, helyzetének törvényi szabályozása Kálmán korában zárult le, ami azonban még csak az alapok lerakását jelentette. A plébániaszervezet tényleges kiépülése a korai törvényi szabályozással és a jól kivehető 11. század végén jelentkező kezdetek után a 13-15. századig is elhúzódó folyamat maradt.⁴⁵ Viszonyításként érdemes azonban megjegyezni, hogy Nyugat-Európában, ahol a térítés jóval korábban kezdődött, csak a 11-12. századra alakult ki a sűrű plébániahálózat, amely azt jelentette, hogy a legtöbb falunak saját temploma volt.⁴⁶

Az áttérés folyamatára fényt vethet a temetkezési szokások megváltozása. A régészetben járatlan lévén nem térhetek ki részletesen arra, hogy az épületmaradványok és sírok mennyiben

lódésének folyamatában. Az utóbbira Urbańczyk, P. – Rosik, S.: Poland. In Berend, N. (ed.): *Christianization and the Rise of Christian Monarchy*. Scandinavia, Central Europe and Rus' c. 900–1200. Cambridge, 2007. 287.

³⁹ Font 2005. 114.

⁴⁰ Font 2005. 106.

⁴¹ Az espereseket első ízben az „esztergomi” zsinat határozatai említik (66.), előírva, hogy rendelkezniük kell az egyházi törvények rövid gyűjteményével – nyilván azért, hogy az alsóbb papok felügyelete terén legyen mire támaszkodniuk. Ezt is figyelembe véve Kristó joggal tette a 11. század végére az esperesek hatáskörének kiterjedését az alsóbb szintű papokra: Kristó Gy.: *A királyi vármegyék kialakulása Magyarországon*. Budapest, 1988. 215–221.

⁴² István II, 1, Závodszy 1904. 45.

⁴³ A templom látogatását elhanyagolókról: László I. 11., a templomok újjáépítéséről: László, I, 7, Závodszy 1904. 159–160.

⁴⁴ László, I. 19., Závodszy 1904. 161.

⁴⁵ Míg Hermann Egyed a 12. századra (65), addig Érszegi Géza egyenesen a 14. századra teszi a hálózat kiépülését. Lásd a „Plébánia” szócikket: KMTL, főszerk. Kristó Gy., Budapest, 1994. 550., míg Körmeny Adrienne, amellyel, hogy a Szepességben a 13. század végén igen sűrű hálózatot mutatott ki (150-150), a plébániahálózat kialakulását tágan a 13-15. századra datálta (157).

⁴⁶ Van Engen, J.: The Christian Middle Ages as an Historiographical Problem. *The American Historical Review* 1986. no. 3. 542.

tanúskodhatnak az áttérésről; e helyett csupán Alain Dierkens ezzel kapcsolatos, nyilván inkább a kora középkori nyugati anyagon alapuló, de talán Közép-Kelet-Európára is alkalmazható megfontolásait összegezhetem röviden. Az épületek rendeltetése elég egyértelmű, míg a sírok, bár nagy tömegben állnak rendelkezésre gyakran nem egyértelműen tanúskodnak a vallásról. A sírmellékletek elmaradása a pogány szokások elhagyására utalhat, ugyanakkor meglétük nem jelent feltétlenül pogány temetkezést, amint a tájolás sem jelent eligazítást. Egyértelmű azonban, hogy míg a csontvázas temetkezés lehet akár pogány is, a hamvasztás kizárja a keresztény temetkezést. A tárgyakon, fegyvereken, ékszereken található ábrázolásokat és jelképeket sem szabad erőltetetten, a környezetből kiszakítva értelmezni, hanem egyedileg kell mérlegelni, hogy mi a jelentésük az adott összefüggésben.⁴⁷ Magyarországot tekintve hadd utaljak arra, hogy a pogány módra, soros sírokkal, loáldozattal történő temetkezés csak 1100 körül szűnt meg és csak a 12. század elejétől vált általánossá, hogy a halottakat a templom körül helyezték nyugalomba.⁴⁸ Ez a keresztény hit lassú terjedését teszi valószínűvé, főként, ha figyelembe vesszük azt is, hogy a 12-13. századi határjárások tanúsága szerint előfordultak még izolált temetkezések, amelyek a vallást elutasítókhoz köthetők.⁴⁹

A lengyel esetben is úgy becsülik, hogy az áttérést követően 150-200 évvel valósult meg a temetkezések templomok körül történő koncentrációja révén a az egyház ellenőrzése a helyi népesség halotti szertartásai fölött.⁵⁰ A temetkezéssel és a keresztény halotti rítusokkal kapcsolatban azonban az írott források is megszólalnak. A törvények kifejezetten előírják az egyházi szertartással, illetve a templom mellé történő temetkezést; Magyarországon István (I, 10.) és László (I, 25.) Csehországban pedig Břetislav.⁵¹ Az egyház érthető szándéka volt, hogy a holtakkal kapcsolatos pogány hiedelmeket és az élőket a pogány őseikhez fűző viszonyt azzal is rombolja, hogy őket a keresztény szent térbe temetteti el. Egy távoli párhuzam világíthatja meg ennek jelentőségét: amikor a 8. századi fríz király, Radbod már a keresztelőmedencébe lépett volna, ám amikor kérdésére azt a választ kapta, hogy csak ő kerülhet a keresztény mennyországba, míg ősei a pokolban szenvednek, visszalépett, és kijelentette, hogy inkább az őseihez, a pokolba szeretne kerülni.⁵² A magyar törvények ezen felül előírják, hogy a halál előtt álló személyekhez papot kell hívni, hogy meggyónhasson, és büntetik azokat, akik ezt elmulasztják.⁵³

A világi urak által tett alapítások, patronátusok elvileg utalhatnak az egyéni vallásos igények kialakulására. A legkorábbi magánalapítású monostorok Zselicszentjakabon (1061) és Szászdon (1067) épültek meg. Érdemes azonban óvatosnak lenni: Mályusz joggal hívta fel a figyelmet, hogy ezek és más monostorok is a vagyont és a gazdagságot hangsúlyozták, e mellett úgy véli, hogy amikor az alapító „leendő ősként” tisztelteti magát, akkor a keresztény formában pogány tradíció is megjelenik.⁵⁴ Hozzátehetjük, hogy akár a formális kereszténység, akár egyfajta szinkretiz-

⁴⁷ Dierkens, A.: The Evidence of Archaeology. In Milis, L. J. R. (ed.): *The Pagan Middle Ages*. Woodbridge, 1998. 39–64.

⁴⁸ Györffy 1984. 868.

⁴⁹ Hunyadi Zs.: Signs of Conversion in Early Medieval Charters. In Armstrong, G. – Wood, I. (ed.). *Christianizing Peoples and Converting Individuals*. Turnhout, 2000. 111.

⁵⁰ Urbańczyk, P. – Rosik, S. 2007. 280.

⁵¹ István I, 12, Závodszy 1904. 145.; László I, 25, Závodszy 1904. 162. Břetislav: Cosmas, II, 88. Font 2005. 96.

⁵² Vita Vulframni episcopi senonici, 9. ed. Krusch, B. – Levison, W. In *Monumenta Germaniae Historica. Scriptores rerum Merovingicarum*. 5. Hannoverae – Lipsiae, 1910. 668.

⁵³ István, I, 12, Eszt. zsinat, I, 10, Závodszy 1904. 199.

⁵⁴ Mályusz Elemér: *Egyházi társadalom a középkori Magyarországon*. Budapest, 1971, Akadémiai. 22, 24.

mus következménye is lehet, hogy a keresztény értelemben vett lelki üdvösség tekintetében az alapítók „bebiztosították” magukat. Itt említhető még, hogy az egyháznak átengedett szolgálók, a torlók vagy dusnokok intézménye, amelyről az 1092-es szabolcsi zsinat, és Százd alapítólevele is tanúskodik, ugyancsak a lelki üdvösség biztosítását szolgálta.⁵⁵ Fontos körülmény, hogy a magánmonostorok alapítása egy tágabb folyamattal, a magánbirtokok kialakulásával, a korábbi közszabadok ezzel járó lesüllyedésével állt összefüggésben. Mindezek alapján nehezen eldönthető, hogy a 11–12. század fordulóján beszélhetünk-e a magasabb társadalmi csoportok elmélyültebb vallásosságáról. A belsőleg átélt áttérés indikátora lehetne a keresztény személynevek használata, ám azt láthatjuk, hogy hiányoznak a névadási szokásokról árulkodó források, illetve a 12. század végén is a személynevek jelentős része nem keresztény eredetű, hanem magyar, illetve török.⁵⁶

A fentiekben tárgyalt szempontok és forráscsoportok tehát azt látszanak megerősíteni, hogy az egyházi intézmények megszervezését csak lassan követi a belülről is átélt keresztény értékrend, etika társadalmi méretű elterjedése. A jelek arra mutatnak, hogy a pogánysághoz köthető világkép, mentalitás, szokások igen lassan változnak meg.

Ezt a lassú változást a középkor századain belül jól mutatja Worms püspökének, Burchardnak 1012-ben keletkezett nevezetes bűnbánati könyve, amely számos pogány eredetű mágikus rítust és hiedelmet említ. E munka forrásértékét nagyban növeli, hogy más, inkább toposzokat és bevett formulákat ismételgető penitenciás könyvekkel ellentétben a szerző személyes élményei, Tübingiából származó gyermek- és fiatalkori emlékei alapján született, sokkal többről van szó tehát benne, mint toposzokról.⁵⁷ Tübingiáról tudjuk, hogy a 8. század derekán érte el a tértítés, tehát a Burchard gyermekkoráig eltelt mintegy kétszázötven év alatt a pogány hiedelmek tartósan tovább éltek.

A hit lassú terjedése azonban a pogány világkép, mágikus praxis, rítusok és hiedelmek szívós továbbélését is jelenti. Ezekről nagyobb számban a nyugat-európai források tanúskodnak, míg a magyar és a közép-európai kútfők ritkábban, közhelyesebben. A pogányságra utaló jelek egyik csoportját a rítusok alkotják: a termékenységi, az évszakváltásokhoz kötődő rítusok, továbbá a zene, tánc, részegeskedés a templomokban és a temetőkben, amit a régi halottkultusz jelének szokás tartani. A másik csoportot a mágikus gyakorlat jelenti, amelybe az agrár, termékenységi, gyógyító, rontó mágiák alkalmazása tartozik.⁵⁸ Végül pedig a különféle hiedelmek, mítoszok jöhetnek számításba. Ilyen a halott lelkek éjszakai, valamely mitikus személy (Ódin, Artúr király, Veronai Detre) által vezetett lovaglásához fűződő képzet, vagy a különböző, egyszerre rontó és jutalmazó nőalakokhoz (Diana – aki mögött valószínűleg kelta éjszakai istennőt láthatunk –, illetve a germán Holda vagy Frigg) kapcsolódó hiedelmek, amelyek majd a később kialakuló boszorkányképbe olvadnak be.⁵⁹

A nyugati példák eredete és összefüggései is vitathatók és nehezen interpretálhatók, ám ha az ezredforduló és a 11. század Közép-Európájából szeretnénk példát, a források hiánya és szűkszavúsága miatt még nehezebb a dolgunk. A figyelemre méltó kivételek közé tartozik Gellért püspök éppen a magyar viszonyokat megvilágító Nagyobb legendája. E szerint egy templomot építeni szándékozó társaságot a püspök vendégségbe hívott, amelynek végén azok gazdagon meg

⁵⁵ Vö.: Hunyadi 2000. 112.

⁵⁶ Hunyadi 2000. 111.

⁵⁷ Gurevics, A. J.: *A középkori népi kultúra*. Budapest, 1987. 152., 158.

⁵⁸ A téma jó összefoglalása: Kieckhefer, R.: *Magic in the Middle Ages*. Cambridge, 1989.

⁵⁹ Gurevics 1987. 150–157.; Ginzburg, C.: *Éjszakai történet*. Budapest, 2003. 121–161.

kívánták adományozni a püspököt lovakkal, szőnyegekkel, ékszerekkel. Alighanem igazat adhatunk Anna Kuznecovának, aki a jelenetben a pogány ajándékozási szokások megjelenését látja.⁶⁰

A pogány világképben és vallásban gyökerező és a keresztény közegben is tovább élő, azzal kölcsönhatásba lépő népi kultúra azonban már egy további, jóval tágabb problémakört alkot, amelynek igen szerteágazó az irodalma és amellyel kapcsolatban a történészek több vitát is folytatnak. Éppen ezért – végezetül – csupán azokat a főbb álláspontokat veszem röviden sorra, amelyek az említett továbbélésre vonatkoznak, abból a megfontolásból, hogy a közép- és kelet-európai térítésekkel kapcsolatban elméleti támpontokat szempontokat nyújthatnak.

Raoul Manselli olasz vallástörténész álláspontja szerint a régi pogány hitvilág széttöredezett, összefüggésüket elvesztett elemei népi vallásosságban mint folklorisztikus elemek maradtak fenn.⁶¹ Tőle eltérően Aron Gurevics a pogány eredetű népi vallásosság és az egyház által propagált vallási értékek és normák kölcsönhatására helyezi a hangsúlyt, amely kölcsönhatás az egyházi irodalom különféle műfajaiban is megmutatkozik. A kölcsönhatás eredményeként jött létre a „népi kereszténység” és a „parókiális katolicizmus,” amelyben az iskolázatlan, rurális közegben élő társadalmi csoportok a keresztény vallásba illeszkedve, annak híveiként alternatív, népi kultuszformákat követnek. Ily módon szinkronikus egység jött létre a pogányságban, archaikus hiedelmekben gyökerező népi és az egyházi kultúra között.⁶² Ugyancsak a két kulturális szint kölcsönhatását hangsúlyozza Carlo Ginzburg, amikor a friuli termékenységarázslók, a *benandanti* figurájának az inkvizíciós vizsgálatok hatására bekövetkezett demonizálódását vizsgálja, vagy amikor Menocchio, a sajátos teremtésméletét és vallási téziseit részben olvasmányaiából leszűrő, részben a saját gondolataiból megalkotó molnár alakját rajzolja meg.⁶³

Mihail Bahtyin a közép- és újkori népi kultúra egy nagyon fontos regiszteréről, a karneválról alkotott nagy hatású elméletet.⁶⁴ Gurevics ennek egyik elemét, az egyházi és a népi kultúra merev szembeállítását bírálta ugyan,⁶⁵ ám az „elit” és a „népi” kultúra viszonyáról alkotott dichotomikus kép az 1960-as és 70-es években nagy hatással volt a francia történészekre. Jacques Le Goff, Emmanuel Le Roy Ladurie és Jean-Claude Schmitt, amellet, hogy műveikben termékenyen alkalmazták az antropológiai és mentalitástörténeti megközelítést, a keresztény felszín alatt szívósan továbbélő, indoeurópai eredetű agrár-, termékenységi és halotti kultuszok tartós, mintegy alternatív továbbélését feltételezték.⁶⁶ Ezzel a felfogással szállt vitába John Van Engen amerikai történész, aki a középkori Európa vallásosságának és kultúrájának alapvetően keresztény jellegét védelmezi – talán kissé egyoldalúan interpretálva az általa bírált szerzők felfogását.⁶⁷

⁶⁰ Kuznetsova, A.: Signs of Conversion in Vitae sanctorum, in Christianizing, 129. Gellért: Nagyobb legenda, 10, Szentpétery, II, 494–495.

⁶¹ Manselli, R.: Népi vallás és népi vallásosság a középkorban. In Székely György (szerk.): *Eszmetörténeti tanulmányok a magyar középkorról*. Budapest, 1984. 206–207.

⁶² Gurevics 1987. 25–29., 145–146., 164.

⁶³ Ginzburg, C.: *I benandanti*. Stregoneria e culti agrari nel Cinquecento. Torino, 1966.; Ginzburg, C.: *A sajt és a kukacok*. Budapest, 1991.

⁶⁴ Bahtyin, M.: *François Rabelais művészete, a középkor és a reneszánsz népi kultúrája*. Budapest, 2002.

⁶⁵ Gurevics 1987. 299–305.

⁶⁶ Például Le Goff, J.: Culture cléricale et traditions folkloriques dans la civilisation mérovingienne. In Annales. ESC, 22 (1967), 780–791.; Schmitt, J.-Cl.: Le saint lévrier. Guinefort, guérisseur d'enfants depuis le XIIIe siècle. Paris, 1979.; Le Roy Ladurie, E.: *Montaillou*. Egy okszitán falu életrajza. Budapest, 1997.; Ginzburg, C. 1991. 263.

⁶⁷ Van Engen 1986. 521–522., 528–532.

A fentebb röviden összefoglalt viták, a kereszténnyé válás folyamatában kimutatható, eltérő területekről származó párhuzamok és analógiák is arra intenek, hogy ne becsljük le az átmeneti korszakok hosszát és jelentőségét. A kereszténység és pogányság viszonyának, a szimbiózis és a szinkretizmus különféle formáinak azonosítása és rendszerezése még nem valósult meg teljes mértékben. Ebben szerepet játszik a források egyenetlen tematikus és területi eloszlása, a sokszor homályos helyek értelmezésének nehézségei. A téma kutatása tehát nyitott és sok izgalmat, tanulságot tartogat még a középkorkutatók számára. *

GALAMB, GYÖRGY

*Institutes, society and lasting change of religion
Comments on the Christianisation at the turn of the first millennium*

Abstract

The author gives a study about the institutes that enabled the missionary work (the pope, monasteries, kingdoms) and about the phases of Christianisation. He discusses the social background of the missionary work. In the Middle Ages Christianity was spread from the higher social strata to the lowers. The missionaries started their work in the royal court. The role of female members of the dynasties was important. The role of the vassals was important too, but Christianity reached the middle class lastly. The new religion was successful in those regions where a rising power centre – the court of a ruler – existed, and entered into an alliance with the Church. The lack of this power centre made the missionary work difficult, e. g. in Sweden and in the land of the Lutici and Obodrites. In Central Europe there were two types of resistance to the new religion. The first type was characterised by the reaction of the aristocracy – resisting to the dynasty that supported the Church – or by the conflict inside the dynasty that started the missionary work (e. g. the rule of Hakon Sigurdsson in Norway). The second type of the resistance was the so-called ‘heathen revolt’ with the participation of the lower strata (e. g. the revolt in 1046 and in 1061 in Hungary; the movements in 983 and 1018 in Bohemia; the revolts in 1005, 1034, 1079 in Poland; in 1068 in Kiev).

How long does it take the religion to become an inner conviction? The author examines the laws of this period and the development of the parish-system in Central Europe, in the first place in Hungary. In Hungary, it was a slow process from the beginning of the 11th until the 13–15th century. In Western Europe, where the missionary work began earlier, the dense parish-system developed until the 11–12th century. The author mentions the changing of the burial customs and discusses the survival of the heathen customs. The church-system was organised, however, Christian values and ethics became slowly general, and it was a long process until people started to experience Christianity as real inner conviction.